

קריאת תיגר והצבת אתגר: זהותם של החברים היהודים במפלגה הקומוניסטית הפלסטינית (פ"פ) 1929-1939

מוריאל רם¹

במוקד חיבור זה עומדת שאלת הזהות של החברים היהודים במפלגה הקומוניסטית הפלסטינית הארץ-ישראלית. גוף אשר נודע בעיקר בשם 'פק"פ' (מפלגה קומוניסטית פלסטינית). בשנות קיומה של המפלגה – בין 1922 ל-1948 – התמודדו חבריה היהודים בפני דילמה מתמדת: כיצד עליהם להתייחס לחברה היהודית-לאומית שהתגבשה בארץ וכיצד עליהם להגדיר את עצמם מולה.

השאלות במוקד מאמר זה הן: מה היו הנקודות העיקריות של האידאולוגיה הקומוניסטית הארץ-ישראלית? ובמה התאפיינו עמדותיה כלפי היישוב היהודי וכלפי הזהות הלאומית של התושבים הערבים בארץ ובמרחב המזרח-תיכוני בכלל? בחלק השני של המאמר אתרכו בשרטוט דיוקנם של כמה חברי מפלגה אשר כתבו על עשייתם, ודרך כך אבקש לבחון את דרך עיצובה של זהותם האישית.

הנחת המחקר שלי היא שלעומת האידאולוגיה הרשמית המונוליתית של הפק"פ בגישתה השוללת כלפי הציונות והיישוב היהודי, הייתה גישתם של חבריה היהודים דו-ערכית. שניות זו נגזרה מהלכות חייהם היום-יומיות, אשר יצרו אינטראקציה מתמדת בינם ובין חלקים גדולים מהציבור של היישוב היהודי הציוני. בשל כך נוצר לכסוף קרע בתוך המפלגה בין הנהגתה הרשמית לקבוצות אופוזיציה יהודיות שקמו כדי לעצב סדר יום חדש ויצרו תפיסה קומוניסטית א-ציונית אשר התנגדה לפן הלאומי שבציונות, אך יכלה להתקיים לצדו.

1 חיבור זה נכתב בהנחייתו של פרופסור נחום קרלינסקי בקורס 'ציונות קולוניאליזם ופוסט קולוניאליזם' במסלול ללימודי מדינת ישראל. אני מודה לו על הערותיו והארותיו, אלה סייעו לי רבות בגיבוש התזה ובעיבודה.

ההכרזה על הקמת הפק"פ ב־1923 הייתה המשך ישיר של אותן מפלגות אשר נדחקו מהר מאוד לשוליים על ידי הנהגת היישוב. המפלגה הראשונה שהוגדרה קומוניסטית הייתה מפלגת הפועלים הסוציאליסטית (מפ"ס), אשר הוקמה ב־1920. חבריה המשיכו לאחר מכן להתאגד בכמה ארגונים עד שהחליטו על הקמתה הרשמית של פק"פ כגוף פוליטי. המפלגה דחתה את המסגרת הציונית, וביקשה להתקבל כחברה מוכרת בקומינטרן – ארגון הגג של המפלגות הקומוניסטיות בכל העולם. הוועד המנהל של הקומינטרן היה ממוקם במוסקבה, ואף שלכאורה היה זה ארגון עצמאי אשר מאגד תחתיו מפלגות מכל העולם, הוא היה כפוף להנהגה הפוליטית הרוסית. כאשר הצליחה הפק"פ, לאחר מאמצים לא מעטים, לקבל את חסותו של הקומינטרן היא זכתה גם למימון ולהכרה בין־לאומיים,² ובו בזמן נאלצה לקבל את תכתיבי הוועד המנהל הסובייטי. עובדה אשר הייתה חשובה ביותר בעיצוב התפתחותה של המפלגה.

במפלגה היו בעיקר פורשים מפועלי ציון שמאל. בראשית דרכה היא הייתה מפלגה קטנה יחסית (בת 150 חברים בערך), יהודית הומוגנית, אשר דחתה את המסגרת הציונית. פעיליה הראשונים היו רובם ציונים לשעבר, לאחר שהחל הקומינטרן לגלות עניין במפלגה החלו להגיע גם יהודים אנטי־ציונים, אשר נשלחו במיוחד כדי להנהיג את המפלגה. עד 1929 הייתה הפק"פ גוף מוכר (וגם שנוא ומוקע) בתוך היישוב, אך אנונימי יחסית בקרב החברה הערבית.³ בשנות השלושים נהייתה המפלגה גוף פוליטי מוכר בקרב החברה הערבית בפלסטין-ארץ ישראל, אך לא הצליחה להגדיל מאוד את כוחה, ומצב זה נשמר עד פילוגה לסיעה יהודית ולסיעה ערבית ב־1943. בשנים אלו זכתה הסיעה היהודית ללגיטימציה חלקית מהמשטר המנדטורי היות שברית המועצות ובריטניה היו לבעלות ברית. ב־1948 שבו והתאחדו שתי הסיעות, ועם הקמתה של מדינת ישראל הייתה הפק"פ למפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י).

2 השלכה מעניינת ביותר של ההצטרפות לקומינטרן הייתה הקשרים בין הפק"פ למפלגות הקומוניסטיות בלבנון, בסוריה ובמצרים. אבנר בן־זקן סוקר זאת בהרחבה בספרו קומוניזם כאימפריאליזם תרבותי, רסלינג, תל אביב 2006 (להלן: בן־זקן, קומוניזם).

3 ראו: שמואל דותן, 'ראשיתו של קומוניזם לאומי יהודי בארץ־ישראל', הציונות – מאסף לתולדות התנועה הציונית, ב (1971), עמ' 209–236 (להלן: דותן, 'ראשיתו של קומוניזם'); יהושע פורת, 'מהפכנות וטרוריות במדיניות המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית (פק"פ) 1929–1939', המזרח החדש, יח (1968), עמ' 255–258 (להלן: פורת, 'מהפכנות וטרוריות').

מאמר זה יעסוק בעשור השני לקיומה של מפלגת הפק"פ. ישנן כמה סיבות להתמקדות במסגרת זמן זו:

א. תחילת העשור היא נקודת ציון חשובה בנוגע למפלגה: באוגוסט 1929 היו עימותים אלימים בין יהודים לערבים (שנודעו לאחר מכן כמאורעות תרפ"ט), והיו לכך השלכות עמוקות על חיי התושבים בפלסטין המנדטורית בכלל ועל המפלגה הקומוניסטית בפרט. הנקודה החשובה ביותר הייתה ההחלטה לעבור שידור מערכות, ובו הוחלפה הנהגה מיהודית לערבית.

ב. שנות השלושים סימלו את עידן המודעות הפוליטית החילונית בחברה הפלסטינית. הקמתן של מפלגות כמו איסתיקלאל החילונית, המפלגה הערבית-פלסטינית של משפחת חסייני ומפלגת ההגנה הלאומית של האופוזיציה הנשאיבית הצביעה על היותו של הציבור הערבי-פלסטיני מעורב פוליטי במידה רבה יותר מאי-פעם בעבר.⁴

ג. שנות השלושים היו עשור של שינויים דמוגרפיים גדולים בתוך פלסטין-ארץ ישראל ושל משברים כלכליים בד בבד עם תהליך מואץ של אורבניזציה. עובדות אלו חשובות לדיון בעיצוב הזהות של חברי המפלגה.

ד. התקוממות הערבים שפרצה באפריל 1936 ונמשכה לסירוגין עד מאי 1939 הביאה את המתח בין הפעילים הערבים ליהודים בתוך המפלגה לשיא, ואילצה את שני הצדדים להתמודד (ולהכריע) בסוגיות מרכזיות הקשורות לדרך שהגדירה הפק"פ את עצמה.

בחרתי לתחום את התקופה המדוברת ב-1939 היות שבשנה זו פרצה מלחמת העולם השנייה. בעקבות מלחמה זו נאלצה המפלגה לערוך רביזיה של חזונה ומטרותיה בשל גורל היהודים באירופה. הצטרפות ברית המועצות לבעלות הברית עשתה את המפלגה 'לגיטימית למחצה' וכאמור, ב-1943 חל פיצול בין החלק היהודי ובין החלק הערבי, כל אלו מסמלים לדעתי עידן חדש של המפלגה, ואינני מתכוון לעסוק בו.

היקף החומר ההיסטוריוגרפי על הפק"פ מצומצם לעומת המצאי הקיים על יתר התנועות הפוליטיות בארץ. כבסיס למאמר זה השתמשתי בשני ספרים אשר נכתבו על תולדות המפלגה. אמנם מחבריהם לא הסתירו את דעותיהם האישיות (השליליות) על אופי המפלגה, אך נמסר בהם מידע עובדתי רב. מקור חשוב נוסף היה ספרו של ליאון זהבי ביחד או לחוד. ספר מקורות אשר כתב חבר מק"י לשעבר לאחר שבילה 15 שנים בערך בארכיונים של הקומינטרן

4 על החברה הפלסטינית בתקופה זו ראו: הנ"ל, ממהומות למרידה, התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939, עם עובד, תל אביב 1978.

במוסקבה ואסף כמות עצומה של תכתובות, דו"חות, הוראות ותקצירים אשר נוגעים לפק"פ.⁵ מלבד זה, השתמשתי בפרסומי המפלגה ובתחקירים שערכו אנשי שירות הידיעות של ההגנה (ש"י) על אודות חבריה.⁶ תעודות אלו שימשו לי מקור ראשוני חשוב לצורך הבנת חזונה של המפלגה ולברור פרטים שישפכו מעט אור על האנשים בה.

אידאולוגיה: בין חזון למיתוס

כל שנותיה של הפק"פ כמפלגה לא חוקית במשטר המנדט הבריטי היא התרכזה בדרך של שליחה: לא למדינה יהודית ולא למיעוט לאומי. מלבד סממאות כאלה, שהיו נפוצות ביותר בפרסומי המפלגה, עמד גם ניסיון לנסח זהות רעיונית תרבותית מקבילה לזהות הציונית. כזו שתוכל לשמש אמצעי אלטרנטיבי הגיוני עבור היהודים בארץ ישראל.

אחד הפעילים המרכזיים שעלה בידיהם ליצור בסיס לאידאולוגיה שכזה ולקבץ זאת למסה כתובה, היה י"ץ קולטון.⁷ הוא היגר לארץ ישראל בשנת 1925, ועד 1930 היה חבר בפועלי ציון כחלק מהשמאל הרדיקלי. ב-1932 כתב קולטון ספר בשם לשאלת היהודים ופתרונה, מתוך כוונה שיהיה אנטי-תזה למדינת היהודים של הרצל. בספר התיימר קולטון לתת 'ניתוח הפרספקטיבה של הציונות, ביקורת לדרכי הגשמתה ואת קווי הפתרון האמיתיים לבעיות העניים ומצוקתם של המוני יהודים [...]'.⁸ הוא מיצה את דיונו בשאלה מה היא הדרך אל הפרודוקטיביזציה של המוני היהודים: הציונות או שלטון פועלים עקבי.⁹ השאלה כיצד יהיו היהודים יצרנים טובים יותר הייתה אחת משאלות

5 שמואל דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל, שבנא הסופר, כפר סבא 1991 (להלן: דותן, אדומים); ג"ז ישראלי (זאב לקויר), מפ"ס-פק"פ-מק"י, עם עובד, תל אביב 1953 (להלן: ישראלי, מפ"ס); ליאון זהבי, ביחד או לחוד – יהודים וערבים בפלסטינה (א"י) על-פי מסמכי הקומינטרן (1919-1943), כתר, ירושלים 2005 (להלן: זהבי, ביחד או לחוד).

6 פריטי מידע אלה נאספו בארכיון בית הספרים הלאומי (להלן: אבה"ס) ומארכיון תולדות ההגנה (להלן: את"ה).

7 דותן, אדומים, עמ' 227.

8 י"ץ קולטון, לשאלת היהודים ופתרונה, סער, תל אביב 1932, עמ' 5 (להלן: קולטון, לשאלת היהודים).

9 שם, עמ' 8.

היסוד שהעסיקה את הצינונות, אשר ביקשה להציג פתרון טריטוריאלי לבעיות החברתיות של יהודי אירופה. קולטון טען בספרו כי הצינונות מתרברבת לשווא במספר המהגרים לפלסטין-ארץ ישראל (מספר זעום לעומת מספר המהגרים לארצות הברית). היא משלה את עצמה בנוגע ליכולת הארץ לקלוט את המוני היהודים. לדוגמה טען קולטון כי בעלי המלאכה והפועלים בהגירה זו הם עשירים אחוזים בערך מסך כל המהגרים. בלי התיישבות חקלאית אין לצינונות סיכוי להתקדם, ועל כן היא חייבת לנשל את הפלחים הפלסטינים, והיא עושה זאת על ידי טיפוח האתוס 'כיבוש הקרקע'.¹⁰

הספר נלחם בבסיס ההצדקות של התנועה הצינונית: לדברי קולטון, הטיעון כי בפלסטין-ארץ ישראל נוצר יישוב יהודי 'בריא ונורמלי' אינו יותר מתעמולה ציונית. הצינונות, הרואה בעלייה את יסוד קיומה, מוכרחה להקריב הכול על מזבח זה. עקב כך היא אינה יכולה להודות אף לא לרגע שבארץ ישנם מובטלים מכיוון שחוסר עבודה ודרישה לעלייה הם שני דברים הסותרים זה את זה, והיא המציאה תאוריה שלפיה תרפא העלייה את כל הפצעים ותפתור את כל השאלות הכאובות בארץ.¹¹ מאותה סיבה הצינונות מוכרחה להכריז השכם והערב שישנם שטחי קרקע חופשיים למכביר בארץ. קולטון כתב כי פלסטין-ארץ ישראל אינה מסוגלת עוד להכיל מהגרים וכי אין באפשרות משאבי הארץ להתמודד עם כמות האוכלוסייה הנוכחית ולדאוג לאנשים נוספים שיהגרו אליה בעתיד.¹² להסתדרות העובדים העברית היה מקום מרכזי באידאולוגיית השלילה של הפק"פ. קולטון ראה בהסתדרות את האחראית ל'תעמולה השוביניסטית והרת הסכנות'. מבחינתו, מנהיגי ההסתדרות הם כובשי הקרקע וכובשי העבודה, הסתדרות העובדים העברים גילמה בעיני הקומוניסטים את 'ציר הרשע' שהיישוב היהודי נע עליו. פק"פ נהגה לתקוף את ההסתדרות תדיר בכרוזיה.¹³ ההסתדרות מעצם הווייתה, קבע קולטון, ביקשה למנוע מהפועל הערבי עבודה ולנווט אותו אל השוליים הסוציו-אקונומיים של החברה הארץ-ישראלית.¹⁴ קולטון טען כי ההסתדרות חרדה לקפיטליזם היהודי והיא מוכרחה לוותר על

10 שם, עמ' 55.

11 שם, עמ' 51.

12 שם, עמ' 81.

13 כך למשל בכרוז שעסק בהכנות לוועידה הרביעית של ההסתדרות נכתב: 'בוועידה ידונו הבירוקרטים ההסתדרותיים ביניהם לבין עצמם על התוכניות [...] לכיבוש העבודה והקרקע זאת אומרת, התקפת דמים מאורגנת על הפועלים והפלחים הערבים'. ללא תאריך, אבה"ס 354/1272.

14 שם, עמ' 77-78.

כל מאבק למען שיפור תנאי הפועל מכיוון שהיא מעמידה את המאבק הלאומי כראשון לכול.¹⁵ מלבד זה, יצירת כלכלה מתועשת ומפותחת (בהתאם לחזון הציוני) מצריכה פיתוח עמוק ושינוי מהמסד של המוני הפלחים הערבים, שינוי אשר הציונים אינם מעוניינים בו מכיוון שהוא יביא לפיתוחה של שכבה שלמה אשר שאיפותיה אינן עולות בקנה אחד עם אלה של היישוב היהודי. מבחינתו, זהו אחד הפרדוקסים הגדולים – אף שהציונים מעוניינים בקידום רווחת הפועל בארץ ישראל, הם נחושים למנוע את פיתוח משק הפלח ולקדמו.

אף שהטקסט של קולטון רווי שנאה ועמוס דימויים רחוקים מהמציאות, היה מן האמת בטענתו. סוגיית פעילותה של ההסתדרות כגוף לאומי וכמכשיר בידי הנהגת היישוב להשגת השליטה על שוק העבודה נדונה בהרחבה במחקרים שונים. שוק העבודה המפולח שהתקיים בארץ היה במקרים לא מעטים תוצאה של מדיניות מכוונת של ההסתדרות,¹⁶ אולם להבדיל מטענותיו של קולטון, הייתה בקרב הנהגת ההסתדרות שאיפה ליצור בסיס לשתוף פעולה ערבי-יהודי בין הפועלים כדי לנטרל את האיום הלאומי.¹⁷ ההסתדרות אף הקימה את 'ברית פועלי ארץ ישראל', מעין ארגון יהודי-ערבי אשר עסק בניסיון לקרב מבחינה תרבותית בין יהודים ובין ערבים,¹⁸ אולם עקב חששה של הנהגת היישוב שמא

15 קולטון, לשאלת היהודים, עמ' 86.

16 זאב שטרנהל הצביע בספרו בניין אומה ותיקון חברה על הקשר בין הנהגת תנועת העבודה בארץ ובין בעלי ההון הפרטי. שטרנהל טען כי כישלונה של תנועת העבודה לבנות חברה שוויונית לא נבעה מתנאים אובייקטיביים ואילוצים שלא יכלה לשלוט בהן אלא הכרעה אידאולוגית מובהקת שהעדיפה בכירור לאום ממעמד. זאב שטרנהל, בניין אומה או תיקון חברה: לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית, 1904-1940, עם עובד, תל אביב 1995, עמ' 16 (להלן: שטרנהל: בניין אומה). יש לציין שהטענה העיקרית של שטרנהל הביאה ביקורת רבה על איכות מחקרו ועל הבחנתו, השאלה אם הנהגת היישוב נמנעה במכוון מטיפוח מעמד פועלים אמתי נמצאת בוויכוח היסטוריוגרפי מתמשך. ראו: אניטה שפירא, 'קובלנתו של שטרנהל', בתוך: יהודים ישנים, יהודים חדשים, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 317-298.

17 Zachary Lockman, *Comrades and enemies: Arab and Jewish workers in Palestine, 1906-1948*, University of California press, Berkeley 1996, p. 76 (hence: Lockman, *Comrades and enemies*); ראו גם: דוד דה-פרסי, תנועות הפועלים בחיפה 1919-1929: מחקר בהיסטוריה של פועלים עירוניים בארץ-ישראל המנדטורית, חמו"ל, תל אביב 1991, עמ' 231-247, 369-389; דבורה ברנשטיין, 'ברית פועלי ארץ-ישראל – דינמיקה של מפגש', בתוך: אילן פפה (עורך), ערבים ויהודים בתקופת המנדט – מבט חדש על המחקר ההיסטורי, המכון לחקר השלום, גבעת חביבה 1995, עמ' 141-156.

18 Lockman, *Comrades and enemies*, p. 77

תביא כניסה של פועלים ערבים (אשר היו הרוב המספרי בארץ) לביטול הזהות הלאומית של ההסתדרות לא נוצר שיתוף פעולה מלא.

מלבד ספרו של קולטון, נמצאו כמה מקורות סדורים אחרים, ואלה גיבשו מערכת טענות ואמונות שניתנת להגדרה 'אידאולוגיה'. תפיסותיו של קולטון פורסמו תדיר בכרוזי המפלגה, והיו לקו מנחה בפרסומי המפלגה. אפשר לתמצת את האידאולוגיה המתגבשת של הפק"פ בתחילת שנות השלושים בטענה כי אין בציונות בשורה של ממש אלא המשך הקולוניזציה באמצעים אחרים.¹⁹ מבחינת קולטון, העלייה הציונית היא עלייה של כובשים הנשענים על הון, על רמה תרבותית טכנית גבוהה יותר ועל כוח זר. כמו כל מיעוט קולוניזטורי, הציונים נהנים מרמת חיים גבוהה יותר, על חשבון המקומיים.²⁰

עוד דוגמה לקו אידאולוגי של המפלגה אפשר למצוא בחוברת לנוער לכבוד חג החנוכה – בשם המופתי מתתיהו והתקוממות הפלחים הגדולה לפני 2000 שנה – אשר התפרסמה זמן קצר לאחר ששכחו מאורעות 1929. מחברה היה יוסף ברגר-ברזלי, אחד הפעילים הקומוניסטים המרכזיים בארץ ישראל.²¹ מלבד היותה של חוברת זו חומר תעמולה, היא הייתה קריאה מרקסיסטית חתרנית וביקורתית ביותר כלפי אחד הסיפורים שביקשה הציונות להעמיד כסמלי היהדות המתחדשת הריבונית. אליבא דברזלי, מתתיהו הכהן העמיד את עצמו בראש המרד של החשמונאים מכיוון שהדבר תאם את צרכיו האישיים, והוא ניצל את מרד המוני העמלים כדי להמליך שושלת מלכים חדשה מטעמו. מרד החשמונאים היה התקוממות עממית שנוצלה לרעה על ידי הכוהנים, ומרד זה מנוצל על ידי הכוהנים המודרנים – הרבנים ומנהיגי הציונים – כדי לטמטם את מוחות הנוער במעשיות-הבל'.²² כך ניסתה הפק"פ לערער את הזיקה שביקשה הציונות לבנות בין ההיסטוריה היהודית ובין היישוב העברי המודרני. רוב אנשי היישוב ראו כמובן בניסיון לערער על זיקה זו תעמולה קומוניסטית שקרית, אולם כיום סוגיה זו נמצאת במוקד המחקר הביקורתי על הציונות.²³

אלמנט מיתי שהשתמשה בו הפק"פ כדי לבנות זהות שתתאים לטיעוניה היה יצירת רושם ה'התעוררות' (האלימה) של המוני הארץ הערבים. 'התעוררות'

19 קולטון, לשאלת היהודים, עמ' 33.

20 שם, עמ' 53-54.

21 על ברזלי ראו: בן-זקן, קומוניזם, הערה 1, עמ' 219.

22 שם.

23 ראו למשל: Yael Zerubavel, *Recovered Roots, Collective Memory and The Making of Israeli Nationality*, Chicago University Press, Chicago 1995

שהחלה בעקבות מאבק ברעיון כיבוש הקרקע הציונית. נושא זה הובא תדיר בכרוזי הפק"פ. המפלגה ביקשה ליצור אתוס נגדי לצינונות (מעמד עמלים יהודי ערבי מול בעלי קרקע). היא מתחה ביקורת נוקבת על רעיון ציוני בסיסי וניסתה לבנות מולו מאבק מקביל על הקרקע שגיבוריו הם הפלחים הערבים. האלימות והמהפכנות היו חלק מן האתוס הקומוניסטי הארץ-הישראלי (כמו שהיו חלק מאותו אתוס בכל העולם). שני אלמנטים אלו היו יסוד ליצירת מיתוס מקביל ומתחרה למיתוס הציוני, ושימשו את הפלטפורמה שהתבססה עליה פק"פ בהצדיקה את עמדותיה האנטי-ציוניות, ואף יותר מכך – בניסיונה ליצור אתוס יהודי ארץ-ישראלי חדש. בוועידה השביעית של המפלגה, בדצמבר 1930, נקבע כי על המפלגה להבהיר להמוני הפועלים היהודים שמרד דה קולוניאליסטי היה תמיד מלווה התקפות הרסניות נגד המיעוטים הלאומיים בשעה שהיו מגישים עזרה לשלטון האימפריאליסטי, ולפיכך 'מרד ההמוניים הערבים בפלסטין-ארץ ישראל היה וגם יהיה מלווה מלחמת השמר נגד המיעוט היהודי כל זמן שהוא משתף פעולה עם האימפריאליסטים הבריטיים [...]'²⁴

בכרוז של פק"פ מפברואר 1929, אשר עסק בניסיונות הפיגוע של ערביי ואדי חווארת (עמק חפר) ובניסיונה של ההנהגה הציונית לקבל את השטח לידיה (לאחר שקנתה אותו מבעליו), קבעה המפלגה: 'הקושאן היחיד שהננו מכירים בו הנו יבלות ידי עובדי האדמה, פתקאות נייר החתומות וכתובות בידי הממשלה האימפריאליסטית אינן שוות בעינינו כלא כלום [...]'²⁵. בכרוז אחר שעסק בערביי זובידאת נכתב: 'מאות פלחים זקנים וצעירים עם נשותיהם וילדיהם עמדו במערכה [...] נגד הכובשים [...] הציונים שבאו לגרש מאדמותיהם, אשר זה מאות בשנים הרוו אותה אבות אבותיהם בזיעה וברם [...] פק"פ קשרה בין נישול הקרקעות לשינויים החברתיים שהתרחשו באותה תקופה בחברה הערבית. באותו כרוז נכתב שאת אותם מנושלים אפשר למצוא ברחובות הערים, יחפים וערומים ורעבים ללחם.'²⁶

המיתוס מבקש להעניק השראה לפעולה, לדרבן, להמריץ ולשמש מכשיר בגיוס חברתי.²⁷ פק"פ ביקשה ליצור מיתוס 'מעטים מול רבים' משל עצמה:

24 מתוך: 'החלטות הוועידה השביעית של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית – סניף האינטרנציונל הקומוניסטי', מובא בתוך: ישראלי, מפ"ס, עמ' 218.

25 כרוז מפברואר 1929, אבה"ס 1272/181.

26 כרוז מפברואר 1935, את"ה 112/147/4.

27 David Ohana, 'The Role of Myth in History: Nietzsche and sorel', in: Hedva Ben Israel (ed.), *Religion, Ideology and Nationalism in Europe and*

קומץ מאמינים ממעמד העמלים אשר נלחם נגד ציבור שלם המונהג על ידי שלטון רשע לאומני קיצוני, תוך כדי שימוש בסופרלטיבים ציוריים לתיאור ההנהגה הציונית: "פעפעו שונאינו בארסם הציוני, יגעשו סביבנו שונאי מעמד הפועלים ומשרתיהם מבין הפועלים, אנו נמשיך לקרב וללמד ברית אחים אמיץ מהפכני את הפועל והפּלח [...]".²⁸ בו בזמן בחרה פק"פ להדגיש ולתאר כל פעולה שנעשתה נגד הציונים כמעשה הרואי עמוס משמעויות נסתרות שמיתרגמות תמיד למרד עממי. כרוז נוסף שעסק בוואדי חווארת' תיאר בצבעים עזים את הגירוש: 'הם אחזו בציפורניהם ממש ברגבי אדמתם הספורה זיעתם ודמם אולם לא יכלו לעמוד בפני הכוח הברוטלי הציוני-אימפריאליסטי [...]'.²⁸

בתיאור מאבק זה ניסתה פק"פ לעשות ממקרה מקומי זה סמל ומיתוס מגייס. בכרוזי המפלגה נטען כי אירוע הוואדי הוא דוגמה לאימפריאליזם או 'סוציאל פשיזם ציוני'. המאבק סביב אדמות הוואדי אשר קנתה הסוכנות התפתח לעימות, וזה גלש לפסים אלימים. כמה פעילי פק"פ אף ניסו ליצור מחתרת חמושה בתוך יישובי הברווים של הוואדי, אך נכשלו לחלוטין.²⁹ עבור הקיצונים שבפק"פ, היה ואדי חווארת בכל מקום ובכל זמן שביקשו הציונים להשתלט על אדמות.

הפתרון שנתן קולטון בסוף ספרו לבעיית היהודים היה של בירוביג'אן. זו הייתה דוגמה לפרויקט שיהודים מקבלים בו נחלה אשר הם יכולים לפתח בה את קהילתם לפי שיטה סובייטית, ללא הצורך בעימות לאומי. בסוף הספר הוא סקר באהדה את התנאים להתפתחות בבירוביג'אן.³⁰ ההגירה לבירוביג'אן הייתה הפרויקט השאפתני ביותר של הפק"פ. התכנית הייתה להתיישב כקבוצה לאומית במחוז רוסי, ועל ידי כך להביא להגירת המוני יהודים מארץ ישראל וליישובם בחסות הסובייטים. באוגוסט 1932 פרסמה המפלגה כרוז שהסביר את ההחלטה לעזוב את הארץ ולהתיישב בבירוביג'אן. שם נטען כי על ידי העקירה מפלסטין-ארץ ישראל והמעבר לבירוביג'אן אפשר לפתור גם את הבעיה הקולוניאליסטית וגם את רדיפות היהודים בארצות שלהם.³¹ בירוביג'אן היא דוגמה למסגרת ממשית שניסתה הפק"פ לצקת לתוכה את התוכן האידאולוגי

America, Historical society of Israel and Zalman, Jerusalem 1986, pp.119-140

28 כרוז ממאי 1933, אבה"ס 1272/314,315.

29 דותן, אדומים, עמ' 184-180.

30 שם, עמ' 61.

31 כרוז מ-1932, 17.8, את"ה 112/146/95.

שלה.³² לא היה זה רעיון תקדימי. פרשת גרוד עבודה ועזיבתה של קבוצת אלקינד לקרים חמש שנים קודם לכן עוד עוררה הדים רבים ביישוב.³³ ברעיון עזיבת הארץ וההליכה לבירוביג'אן טמון הפרדוקס העיקרי של האידאולוגיה הקומוניסטית הארץ-ישראלית. הפק"פ ביקשה למעשה להחזיר את היהודי לגלות, אך תוך כדי כך לגמול אותו מגלותו. היהודי החדש של הפק"פ עוד היה לפני הכול יהודי. תפיסת המפלגה (כמו תפיסת מפלגת ה'בונד') הייתה שהוא יכול להיגאל גם במקום מושבו, ללא הגירה לארץ ישראל.³⁴ תודעת הגלות הנחתה את הקיום של היהודי כחבר בקבוצת מיעוט המותחת ביקורת על הנחות היסוד של הרוב הדומיננטי.³⁵ פעילי הפק"פ היהודים פעלו מתוך תודעת גלות, בתור קבוצת מיעוט ודיברו בשם היהודי הישן שמבקש להיות חדש. הקומוניסטים הארץ-ישראלים, שעזבו את הגלות, ביקשו לחזור אליה. תודעת הגלות, שהיא למעשה רעיון דתי, הייתה אחד המרכיבים של הזהות הקומוניסטית הארץ-ישראלית.

אמנון רז-קרקוצקין טוען במאמרו על שלילת הגלות כי הוגה הדעות ולטר בנימין קשר בין תודעת גלות לתודעה מרקסיסטית ולמודעות סוציאליסטית. זיכרון של הגלות הוא זיכרון של החלש והמוקצה.³⁶ אם אכן תודעה של גלות היא תודעה מרקסיסטית, כמו שפירש רז-קרקוצקין את בנימין, היה זה טבעי שיתחברו אליה פעילי הפק"פ. ייתכן שביקשו להחזיר את היהודים אליה, אך לא כגולים אלא כחברים בקהילה על-מעמדית ואל-לאומית. רעיון ההתיישבות בבירוביג'אן נכשל מכיוון שההיענות אליו הייתה אפסית, ואנשי פק"פ היהודים מצאו את עצמם במלכוד. כיצד יוכלו להסביר את הסיבה להגעתם ארצה, רובם הגיעו לא קומוניסטים אלא כציונים סוציאליסטים³⁷

32 המפלגה נכשלה לחלוטין בניסיונה לגייס כוח אדם לפרויקט זה, והביאה עליה את זעמו של כל היישוב, דותן, אדומים, עמ' 160-162. ראו גם: הנ"ל, 'בירוביג'אן כאלטרנטיבה לארץ-ישראל – סגירת המעגל', האומה, 114 (חורף 1993-1994), עמ' 204-211.

33 אניטה שפירא, ההליכה על קו האופק, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 254 (להלן: שפירא, ההליכה).

34 שלמה נאמן, 'ראשית היריבות בין המרקסיוס ל'ציונות', עיונים בתקומת ישראל, 2 (1992), עמ' 56-28.

35 אמנון רז-קרקוצקין, 'גלות בתוך ריבונות: לביקורת "שלילת הגלות" בתוך החברה הישראלית', חלק ראשון, תיאוריה וביקורת, 4 (1993), עמ' 27; ראו גם: שטרנהל, בניין אומה, עמ' 61-67.

36 שם, עמ' 29, 37-39.

37 שפירא, ההליכה, עמ' 211.

(בתוספת למיעוט קטן של בני היישוב הישן שהצטרף למפלגה), וכעת – לאחר ששינו את דעתם – כיצד יוכלו להצדיק את הישארותם בתוך היישוב שהם תוקפים? מלבד זה, מה מקומם של היהודים הקומוניסטים בתוך החברה הפלסטינית, האם תהיה זו חברה על-לאומית תוך-נציונליסטית או חברה לאומית ערבית שהיהודים יחזרו להיות מזהים בה על פי דתם?

פק"פ ניסתה ליצור מצע רעיוני אשר מצד אחד יערער ביסודיות את הרעיונות שהתבססה עליהם הציונות ומצד אחר יציע פתרון מקביל שונה לחלוטין מרעיונות הציונים. מול יישוב ארץ ישראל הוצעה ברית המועצות כמקום שיוכלו היהודים למצוא בו את אושרם. מול זהות לאומית הציעה הפק"פ זהות אל-לאומית או לחלופין הגדרה דתית בשליטת הערבים. מול ההסתדרות היהודית ביקשה הפק"פ לכונן פרקציה קומוניסטית, מול רעיון כיבוש הקרקע הציבה הפק"פ אתוס של היאחזות בקרקע בכל מחיר נגד נישול ומול החלון העברי היללה הפק"פ את הפלח הערבי. כל הרעיונות והמוטיבים האלה נוסחו בכרוזים בעברית והופנו אל הציבור היהודי. הפק"פ ניסתה לדמיין יהודי חדש משל עצמה – קומוניסט הרוצה לשוב לגלות כדי לחסל אותה, שנמצא בארץ ישראל לא מרצונו, וכל עוד הוא שם הוא צריך להתנגד לכיבוש הקרקע, לניצול בורגני של ההון הציוני ולהצטרף למאבק ההרואי של הפלח הערבי למען יצירתה של חברה צודקת ושוויונית. כך הוא מוקיע את הניסיון הקפיטליסטי-אימפריאליסטי של מדינות המערב להשתמש בו ככלי נשק נגד אותם המונים מנוצלים אשר עומדים על סף ההתעוררות המעמדית. אלו היו הקווים המרכזיים של האידיאולוגיה הקומוניסטית הארץ-ישראלית. הם התפתחו במפלגה יהודית מבחינת הרכבה האנושי לגוף שמשלב בתוכו ערבים ויהודים ואשר כפוף יותר ויותר לתכתיבים מחוץ לאזור.

מזדקיום לדוקרב: הפיצול בין יהודים לערבים במפלגה, 1929-1939

עד 1929 ביקשה המפלגה לקדם קו של הכרה בזכות הערבים לשוויון לדת היהודים בארץ, אך האינטראקציה בין יהודים לערבים בתוך המפלגה הייתה מצומצמת ביותר. בשנות העשרים לא נמצאו במפלגה אנשים שהכירו את הערבים מקרוב, שידעו את מנהגיהם ואת לשונם. לא נמצא איש שיוכל לחבר ולהפסיס כרוז בערבית.³⁸

38 ישראל, מפ"ס, עמ' 23. בוועידה החמישית, ביולי 1924, השתתף בפעם הראשונה ציר ערבי בדיונים. הדיווח על השתתפותו חשף את העובדה שפעילי הפק"פ כמעט לא

התגובה של פק"פ לאירועי אוגוסט 1929 הוכיחה כי עולם המושגים של הפק"פ היה יהודי (התגובה הראשונה של הפעילים הייתה השוואה בין האלימות בירושלים לפוגרום).³⁹ בעקבות ההתרחשויות יצאה פק"פ בקריאה מתונה לפיוס. המפלגה האשימה את האנגלים, את המנהיגים הציונים ואת ההנהגה הערבית הוותיקה בליבוי היצרים,⁴⁰ אולם הוועד המנהל של הקומינטרן החליט כי פק"פ נכשלה. בישיבה מיוחדת שנערכה במזכירות המזרח של הקומינטרן באוקטובר 1929 נקבע שפק"פ הופתעה ולא תפקדה היטב במהומות כי 'נטייתם של חברים מסוימים להעריך תנועה זו פשוט כ"פוגרום" היא גילוי ברור של השפעה ציונית ואימפריאליסטית על חברים בודדים [...]'.⁴¹ הקומינטרן ראה בכישלון במרד תוצאה של השליטה המוחלטת של היהודים המפלגה.⁴² לפיכך הוחלט לבצע שידוד מערכות כללי של הפק"פ ולהחליף את כל קדר ההנהגה מיהודים לערבים. החלטה זו התקבלה הרחק מהארץ, במוסקבה, והייתה נגועה באנטישמיות. היא הציגה את היהודים כגורם טפילי, והניחה שהאופי ה'יהודי' של המפלגה מרתיע ערבים רבים מלהצטרף.⁴³ כך למשל יחיאל קוסוי, שהיה ידוע במפלגה כ'אביגדור', והיה שליח הקומינטרן למפלגה בתחילת שנות השלושים, דיווח:

התלמודיזם של בני זעיר הבורגנות מורגש היטב. שאלות בנוסח האם יש או אין לפועלים יהודים זכות לעבודה בפלסטינה [...] או האם צריך או לא צריך לדרוש יום עבודה של שמונה שעות לפועלים הערבים [...] נורא

היו בקשר עם ערבים: 'בניחותא בקולו הגרונני העמוק, דיבר הערבי על זה מה שחושב הפלח וכיצד אנו יכולים לרכוש את אמונם של ההמונים, הערבים. זאת הייתה הפתעה גדולה, אפילו החברים הותיקים לא פיללו לראות בוועידתם ניצג הפועלים הערבים. פרא אדם זה, הפועל הערבי המזונח, מבין את הקומוניזם ביתר עמקות, מבין אותו יותר יפה מאשר האברכים היהודים המטומטמים יוצאי חלציהם של אבא ואמא המשכילים'. מובא בתוך: ישראל, שם, הערה 10, עמ' 30, כ'מכתב מפלשתינה', אשר פורסם בדער רמאס הסובייטי (מחבר לא ידוע).

39 זהבי, ביחד ולחוד, עמ' 156-160; יצחק ברגר-ברזלי, הטרגרדיה של המהפכה הסובייטית, עם עובד, תל אביב 1968, עמ' 98 (להלן: ברזלי, הטרגרדיה).

40 חוברת מיוחדת של הוועד המרכזי של פק"פ לסיכום אירועי אוגוסט 1929 מספטמבר 1929, מובא בתוך: זהבי, ביחד ולחוד, עמ' 188.

41 שם, עמ' 191.

42 מסמך על המצב לאחר דיכוי המרד, שנשלח מהארץ לקומינטרן, ללא תאריך וחתימה, כנראה מתחילת 1930, מובא בתוך: זהבי, ביחד ולחוד, עמ' 205.

43 זהבי, שם, עמ' 311-287.

'מעסיקים' רבים מהחברים היהודים [...] וסוחפים גם את החברים הערבים לתוך ויכוחים עקרים ולעתים מרחיקים את האחרונים מהמפלגה [...].⁴⁴

הקומינטרן האשים את הקדר היהודי שהוא מונע ככוונה את הערבים מלהכניס עמדות מפתח במפלגה.⁴⁵ לאחר עשור של פעילות היה מספר הפעילים הערבים בה מצומצם ביותר. ב־1932 היו במפלגה כ־25 חברים ערבים (מתוך כ־400 פעילים בסך הכול), ומספר זה לא השתנה דרסטית גם שנתיים לאחר מכן, למרות מבצע גיוס מסיבי והוראה להעניש בחומרה חברים יהודים שיתנגרו לשערוב.⁴⁶ בוועידה השביעית של המפלגה, בדצמבר 1929, הוחלט לבצע 'ערביזציה' של מוסדותיה כדי לאפשר לפעילים ערבים למלא תפקיד דומיננטי בהנהגתה. זה היה מהלך כוחני – כמעט ברוטלי, שכפה הקומינטרן ממוסקבה ונבע מתפיסה המנוגדת לשוויון האינטרנציונליסטי. החלטה זו הוכיחה כי הפק"פ בתחילת שנות השלושים הייתה תנועה חד־לאומית, חלשה מאוד, אשר תלויה במימון סובייטי ואשר נכשלה ביעדה העיקרי בשבע שנות פעילותה להיות מפלגה על־לאומית.

עם התחלת תהליך השערוב הוחלפה הנהגת המפלגה.⁴⁷ כאשר חזרו הפעילים צדקי נג'אתי ומחמוד אל־מע'רבי מהכשרתם הפוליטית באוניברסיטת עמלי המזרח ב־1931⁴⁸ דרש הקומינטרן שהם יתמנו לוועד הראשי כמנהיגי המפלגה. הם נעצרו על ידי הבריטים מיד לאחר שנבחרו והוחלפו על ידי רדואן אל־חילו ('מוסא'); זה הוביל את הוועד המרכזי במשך תשע שנים – מ־1934 עד 1943.⁴⁹ בחירתם ולאחר מכן בחירתו של 'מוסא' סימנו את תחילת השבר הגדול של פק"פ. הוועד המרכזי של המפלגה היה הגוף שניהל את ועידות המפלגה וקבע את התעמולה הרשמית. היו בו חברים מעטים, הרכבו היה אמור להיקבע על ידי חברי המפלגה בארץ ישראל, אך נקבע בפועל על ידי הקומינטרן. עם ההחלטה על השערוב היה רוב ערבי בוועד, ולמעשה עד 1939 נשמר רוב זה (על שני

44 שם, עמ' 306.

45 אבנר בן־זקן, קומוניזם, עמ' 100.

46 דותן, אדומים, עמ' 200.

47 על שני המנהיגים היהודים הדומיננטיים במפלגה עד תחילת שנות השלושים ראו: זהבי, ביחד ולחוד, עמ' 415-417.

48 ההכשרה הפוליטית נעשתה במוסקבה והתבצעה עקב היותה של הפק"פ בחסות הקומינטרן. ההכשרה כללה לימודים תאורטיים של תורות פוליטיות והכשרה מעשית בניהול של גופים ארגוניים. לא כל הפעילים נשלחו, והייתה תחרות סמויה עזה על המקומות. ראו: דותן, אדומים, עמ' 107, 219, 249.

49 שם, עמ' 221.

חברי הוועד היהודים היחידים שמחה צברי ומאיר סלונים ראו בהמשך הדברים). הוועד המרכזי ריכז את כל החלטות הניהול של המפלגה, אף שבחירת מזכירי התאים, הוועדים המקומיים ויתר הקבוצות הייתה צריכה להיעשות באופן כללי על ידי כל החברים.⁵⁰ תופעה זו הביאה ללא ספק להתרחבות הקרע המתהווה בתוך המפלגה בין יהודים לערבים.

בין 1930 ל-1934 החלו מאבקים פנימיים בתוך פק"פ שהטרימו את הפילוג הראשון שלה. פעילים ערבים חדשים כמו אמין עארף וכולוס פרח שללו לחלוטין כל זכות של יהודים להתיישב בארץ ישראל לאחר 1918.⁵¹ טענתו של עארף הייתה כי פעילותה של הנהגת המפלגה להכנת קדרים יהודים להנהגה שיקפה את דעתם שהציונות תצליח בפלסטין-ארץ ישראל ותבנה שם בית לאומי יהודי. מכיוון שאילו העריכו כי בפלסטין-ארץ ישראל תהיה מהפכה לאומית-ערבית, הם היו מכינים קדרים ערבים. אך הרבה יותר מכך, הוא האשים את המנהיגים היהודים ב'חטא' הנורא מכול: שהם ציונים הפועלים מתחת למסכה של קומוניזם. הוא הציע להוציא מהמפלגה את אותם חברים יהודים שהם מכוּשול לקידומם של החברים הערבים.⁵²

יש לזכור שבתקופה המדוברת חלה פוליטיזציה עמוקה של הרחוב הערבי. מפלגת איסתיקלאל הייתה הגורם המתסיס, ונתפסה בקרב צעירים פלסטינים רבים (בעיקר מהערים), כמפלגה מודרנית לאומית אשר הוקמה נגד הגוורדיה הישנה. מלבד זה, החל תהליך חברתי הגירה פנימית של ערבים מהכפרים לערים.⁵³ הפק"פ לא יכלה להישאר אדישה לשינויים אלו. השערוב היה תגובה

50 שם.

51 בן-זקן, קומוניזם, עמ' 89, מצוטט מתוך: בולוס פרח, מן אל-עת'מאניה אלא אל-דואלה אל-עבריה, אל נאצרה, 1985; אבנר בן-זקן מבחין כי בעיני פרח, ליהודים מקומיים לא ציונים יש הצדקה להישאר בפלסטין מכיוון שהם חלק מתרבות המקום. ראו גם: בן-זקן, שם, הערה 152, עמ' 239.

52 בהמשך עדות החבר חביב: 'השגיאות של המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית [...] אינן מקריות [...] אם אנו מביאים בחשבון שהמפלגה נוסדה כקבוצה שמאלית בתוך התנועה הציונית ע"י אנשים שנפרדו מהמפלגה הקומוניסטית של ברית המועצות בגלל שאיפות אינדיווידואליות וילדותיות ונסעו לפלסטין כדי להגשים את תוכניתם הסטרילית [...] אין זה אלא שקר גס לטעון שלמפלגה הקומוניסטית לא הייתה אפשרות ליצור קאדר ערבי [...] אחדים שהצטרפו למפלגה הקומוניסטית מצאו אותה רוויה בסטיות ציוניות [...] אין לנו אלא ללמוד מן השגיאות ולעשות ערביזציה של המפלגה לא ע"י תיקונה כי אם ע"י בנייתה מחדש [...] זהבי, שם, עמ' 345.

53 יובל ארנון-אוהנה, חרב מבית: המאבק הפנימי בתנועה הפלסטינית 1929-1939, הדר בשיתוף מרכז משה דיין, תל אביב, 1981, עמ' 149-165.

אחת לכך, ההתקפה הנחרצת מטעם המפלגה על הציונות הייתה תגובה נוספת. תוכני הכרוזים של שנות השלושים שפורסמו בשפות השונות לא תמיד חפפו. הכרוזים בעברית הרבו לתקוף את ההסתדרות ואת מוסדות הציונות, והכרוזים בערבית הרבו לתקוף את הציונות כמונח מונוליתי, ולנהל דיאלוג ביקורתי ופומבי מול מפלגת איסתיקאלל, שנתפסה כמתחרה על אותו קהל תומכים פוטנציאלי.⁵⁴ הסחף שנוצר לכיוון תמיכה במאבק אלים של הערבים מצד אחד ושלילה מוחלטת של כל זכות לאומית של היהודים מצד אחר החריפו את העימות הפנימי בתוך המפלגה. מהחברים היהודים נדרש כעת ויתור לא רק על תפקידי ההנהגה אלא גם על כל רעיון שהיה להם (אם היה להם) בנוגע לקיומו של מיעוט לאומי יהודי.

במובן מסוים חושף קרע זה את הסתירה הפנימית של הפק"פ. שלילת זכותו של היישוב הייתה אחת הטענות המוצהרות של השיח הקומוניסטי הארץ-ישראלי, אך חברי הפק"פ היהודים שבאו מתוך היישוב ראו כיצד היישוב גדל ומשתנה. שנות השלושים היו שנות העלייה החמישית. כוח האדם הפוטנציאלי שיכול להצטרף למפלגה הקומוניסטית היה משמעותי, עליית קרנה של ברית המועצות בעולם והמשבר הכלכלי בארץ שפקד רבים מהיישוב נתנו בסיס לאמונה שכוחה של המפלגה בתוך היישוב יעלה. פעילי הפק"פ לא היו מוכנים לשלול את הרעיון של מיעוט לאומי יהודי או לחלופין, ראו בעצמם חברים שווי זכויות במדינה חילונית אל-לאומית בפלסטין-ארץ ישראל – שתי אפשרויות שלא היו מקובלות כלל על הצד הערבי במפלגה.

זה היה קו פרשת המים של המפלגה. הטענות של הקומינטרן על הקשיים שחברים יהודים מערימים בדרך לשערוב ועל כישלונה של המפלגה בנושא זה היו נושא קבוע בתכתובות בין פק"פ למוסקבה. הקרע התרחב הרבה יותר לאחר שפרץ המרד הערבי הגדול באפריל 1936. אפשר לומר שפק"פ – כמפלגה – נסחפה בגל ההתקוממות, אך התאמצה להציג את עצמה כאחת ממובילות המאבק. פק"פ תמכה בכנופיות כפריות ובוועד הערבי העליון.⁵⁵ כמה חברי

54 בן-זקן, קומוניזם, עמ' 105. דוגמה לכך הייתה ההתנגשות האלימה של אוקטובר 1933 ביפו, שהסתיימה בהרוגים, בפצועים ובמאסר של רבים ממנהיגי הציבור הערבי וזכתה לתמיכה נרחבת מצד הפק"פ. המפלגה ראתה במהומות אלו עדות נוספת להתעוררותו של הציבור הערבי. חברי הפק"פ היו חשדנים כלפי אופי ההפגנה. עם זאת, היא הייתה הוכחה נוספת שהמודעות הפוליטית של הרחוב הערבי עלתה שלב. ראו: רות לוביץ, *בחרתי לחיות במאבק*, שחר, תל אביב 1985, עמ' 113-112 (להלן: לוביץ, *בחרתי לחיות*).

פק"פ יהודים החליטו להשתתף בפעולות טרור (מוגבלות) נגד היישוב.⁵⁶ אלה היו אירועים אחדים אך סמליים, הוכחה מבחינת אותם חברים יהודים שהם מוכנים להשתתף ולהקריב את הקרבן העליון עבור המטרה של המהפכה.⁵⁷ בספטמבר 1938 התפרסם בקול העם (ביטאון הוועד המרכזי של הפק"פ, שהיה לא חוקי שבאותה תקופה) 'קול קורא של מפקד הפרטיזנים עבדול ראזק', בעזרת הפק"פ הוא היה יכול לפנות ישירות אל הציבור היהודי, לטעון כי מנהיגיו 'מוליכים אותו שולל' וכי הערבים מבקשים רק להציל את מולדתם. הכרוז הבטיח גם חופש לכל יהודי שיתנער מהקשר עם בריטניה.⁵⁸ זה היה ניסיון מעניין של יצירת קשר בין מנהיג כנופיה ובין ציבור שלא נחשף עד אותו רגע לקולו של האחר.

ככל שהתמשך המרד, כן העמיק השסע יהודי-ערבי בתוך המפלגה.⁵⁹ אפשר היה להבחין בהבדלים של ממש בין הכרוזים בערבית לאלה בעברית, הפנייה לקהל הערבי הייתה לאומנית, הכרוזים של פק"פ בעברית לעומת זאת ביקשו לקדם כל הזמן את הרעיון שרק על ידי ויתור אופציית הכוח יהיה ליהודים שקט.⁶⁰

בו בזמן התגבשה קבוצת אופוזיציה יהודית שהתמקמה בירושלים והתנגדה לנתיב הלאומני שהתווה הוועד המרכזי. קבוצה זו כונתה בתחילה 'הסקציה היהודית', אך זמן קצר לאחר מכן בחרה בשם ה'אמת'. חנוך בוז'זה (מנהיג קבוצת ה'אמת') בחר בדרך ההסתננות כשיטת פעולה בתוך היישוב. הוא האמין שכדי להשפיע ולגייס תומכים על חברי הפק"פ להתחזות לצינים ולהצטרף

56 חוליה אחת בתל אביב פיזרה מסמרים בכבישים במשך כמה לילות כדי להטרוד את התחבורה היהודית, וגם ניסרה עמודי חשמל. בחיפה הוטלו שתי פצצות, אחת מהן על בית מועצת הפועלים. הייתה גם תכנית לפגוע במזח החדש שנבנה אז בתל אביב, אבל מאחר שהשמירה עליו הייתה טובה הציתו במקום זה ביתן בתערוכת יריד המזרח. דותן, אדומים, עמ' 240.

57 אירועים אלה שנויים במחלוקת, ליאון זהבי טוען למשל שאין להם שום ביסוס ארכיוני וכי לא נמצאה שום תעודה אשר מורה ישירות על פעולה כזו; ראו על כך גם: דלית קרפל, 'במוסקבה קראו לה יאמינה', הארץ, 10.12.2004 (להלן: קרפל, 'במוסקבה קראו לה יאמינה').

58 את"ה 112/147/75.

59 מכתב מהפק"פ בערבית מ-1.6.1936, על פי התוכן, כנראה אל המפלגה הקומוניסטית הסורית. מובא בתוך: זהבי, ביחד ולחוד, עמ' 355-356.

60 כרוז בשפה הערבית מ-1936 ללא תאריך מדויק; כרוז מ-10.5.1936; מכתב מהפק"פ אל המפלגה הקומוניסטית הסורית ללא חתימה, 12.5.1936, מובא בתוך: זהבי, שם, עמ' 367-369; כרוז מאוגוסט, 1936, אבה"ס 377/1272.

למפלגות הציוניות. 'מסתננים' אלו נאלצו לנהוג כציונים, ויש להניח שדבר זה קירב אותם בחזרה ליישוב.⁶¹ הוועד המרכזי של פק"פ ביקש לחסל את הקבוצה הזו, מנהיגי המפלגה ראו בסקציה פתח שדרכו הציונות יכולה להיות גורם בתוך המפלגה הקומוניסטית.⁶²

הוויכוח העיקרי בין הסקציה ובין הוועד המרכזי נע על הציר בין הגדרת מטרת המפלגה לפעולות שנדרשו מחבריה היהודים והערבים. חברי קבוצת ה'אמת' ביקשו לקדם את התפיסה שראתה ביישוב היהודי בפלסטין-ארץ ישראל מיעוט לאומי עם ריבוד וגיוון. מיעוט בעל פוטנציאל לכינון מעמד פרולטרי עממי. מנגד, הקו של הוועד המרכזי של הפק"פ קרא להמשיך לשלול את היישוב כולו. ככל שנמשכו המרד והמאבק האלים בארץ, כן הלך והחריף הוויכוח בין שתי הקבוצות.⁶³

סירובם של רוב חברי הפק"פ היהודים להשתתף בפעולות אלימות נבע הן מהעיומות הפנימי שנוצר עקב דרישה זאת והן מההבנה הבסיסית שעל ידי שלילת זכותו של היישוב להתקיים הם שומטים למעשה כל סיכוי לכך שהמפלגה תהיה גורם בעל משמעות. הוועד המרכזי של הפק"פ, שהיה נתון אז בשליטה ערבית כמעט מוחלטת, שלל את זכותם של היהודים להגדרה כמיעוט לאומי בפלסטין-ארץ ישראל,⁶⁴ ולעומת זאת הביעו כמעט כל היהודים חברי פק"פ תמיכה בתפיסה כי קיים מעמד בעל פוטנציאל מהפכני בתוך היישוב והוא מדוכא על די אליטה בורגנית לאומנית. במידה מסוימת הייתה זו חזרה לקו המפלגה הוותיק של שנות העשרים המוקדמות. כרוז אחד של הסקציה ממארכס 1939 סיים בכותרת: 'תחי מלחמת הציונים והלא-ציונים בעד הבנה עם העם הערבי!'⁶⁵

61 דותן, אדומים, עמ' 286-277.

62 אחת מנקודות מחלוקת העיקריות בין הסקציה ובין הוועד המרכזי הייתה על מניעת עלייתם של פליטים יהודים מאירופה הנאצית, דותן, 'ראשיתו של קומוניזם', עמ' 222; כרוז הסקציה מ-10.5.1939 התריע על אכזריות השלטונות המחזירים את הספינות מחופי הארץ (דותן, עמ' 222, הערה 33).

63 בולוס הוסיף אמירה חריפה נוספת: הוא הצדיק את המדיניות הבריטית הנוקשה כלפי המעפילים וטען שיש להשתמש בכל אמצעי אלים וקטלני נגד יהודים המבקשים להגר לאץ גם אם מניעיהם נובעים ממצוקה, דותן, אדומים, עמ' 305.

64 ב-1943 התפלג הפלג לחלוטין מהמפלגה ויצר את הליגה לשחרור לאומי (לש"ל). ראו: יהושע פורת, 'הליגה לשחרור לאומי (עצבת אל-תחרר אל-וטני), תקומתה, מהותה והתפרקותה (1943-1948)', המזרח החדש, יד (1964) (להלן: פורת, 'הליגה לשחרור'). עמ' 355-365.

65 כרוז ממארכס 1939, את"ה 112/147/80.

אפשר להגיד כי הסיבות לוויכוח ולקרע נבעו מכך שקבוצת ה'אמת' ייצגה למעשה זרם קומוניסטי יהודי ארץ-ישראלי א-ציוני (בהבחנה מהתפיסה האנטי-ציונית של הפק"פ). חברי הקבוצה לא שללו את היישוב היהודי, הם ביקשו להיות חלק ממנו, אך לא אימצו את הנימה הלאומית ציונית של היישוב. הממד של האלימות המהפכנית שהודגש על ידי הפק"פ הוחלף לטובת שיח של אחווה ודו-קיום. היהודים הקומוניסטים נאלצו לבסוף להתמודד עם השאלה המרכזית כיצד הם מסבירים את שהותם שלהם בארץ ישראל – האם הם חלק מיישוב יהודי בעל זכות הגדרה עצמית או נתיני חסות של ישות לאומית ערבית. הם היו מודעים לסתירה בין זהותם היהודית האירופית ובין זהות הערבים, שהיו קהל היעד להפצת הקומוניזם, והאמינו שאם תהיה הפק"פ מפלגה טריטוריאלית אמיתית, תעומעם הסתירה התרבותית-לאומית. וכך תתאפשר יצירה של זהות מעמדית דו-לאומית, כלומר התנגדות לציונות בלי לבטל את ההצדקה לנוכחותם בארץ. הסתירה הפנימית בין רצונם להתנתק מהציונות ובין עובדת היותם חלק מהיישוב היהודי הביאה לעיצוב מחדש של זהותם. כעת אבקש לתאר כמה דרכים שהתעצבה בהן זהות אישית זו.

בחרו לחיות במאבק - זהותם האישית של חברי הפק"פ

במאי 1936 פרסם עיתון דבר רשימה שעסקה בקומינטרן ובפק"פ. נכתב שם:

רשת פק"פ פרושה על נערים ונערות אשר גדלו בארץ [...] לא מעטים מן הנוער הזה מחפשים את דרכם לא לאור העובדות והמציאות שהם תלושים ממנה, על אף המצאם בארץ מימי ילדותם, אלא פונים למאורות אחרים, רחוקים של ממש.⁶⁶

רשימה זו ניסתה בעצם לתת מענה לשאלה הבסיסית מיהם חברי הפק"פ. כיצד אפשר לאפיין קבוצה שבחרה ביודעים חיים כה קשים בנתיב שטומן בחובו חיי מסתור ודלות, סכנת מאסר כמעט ודאית ואולי גם סכנת גירוש בחזרה לאירופה, בהיותה מוקפת חברה שמוקיעה אותה כבוגדת. הפונים לקומוניזם תוארו (ביישוב היהודי) כצעירים מעורערים, השוו אותם למומרים ל'הכעיס', לסדיסטים המוצאים את סיפוקם בשנאת הזולת, למזוכיסטים ולמתבוללים.

66 ה"ב, 'שליחי הקומינטרן בימים אלה', דבר, 24.5.1936, את"ה 112/113/79.

נטען למשל כי נערות שנטשו את השומר הצעיר והצטרפו למפלגה עשו זאת כדי לספק את דחפיהם הארוטיים.⁶⁷ שמואל דותן כתב עליהם:

מקצתם עלו לארץ באין בררה, נמלטים מפני המשטרה האנטי־קומוניסטית ולמעשה גם האנטישמית. יש ונשלחו על ידי הורים אוגודאים או ציונים, שקיוו שבאווירה של ארץ־ישראל ישתחררו מהשקפותיהם השמאליות. לכמה ממייסדי הנוער הקומוניסטי הייתה העלייה בחזקת שחרור מקרתנותה של עיירה פולנית קטנה.⁶⁸

אי־אפשר להכליל את כל חברי המפלגה בקטגוריה אחת ברורה; רבים מהם באו מקיבוצי ההכשרה של השומר הצעיר, שהיו מקורבים מאוד לחזון הסובייטי ולרעיון הדו־קיום. אלה היו צעירים שעלו כציונים, אך התאכזבו ונסחפו אחר 'החלום האדום'. כאשר הגיעו לארץ הם האמינו באתוס הציוני, וכאשר ויתרו עליו היה מאוחר מדי לשוב לאירופה.⁶⁹ מאחר שכמה פעילי פק"פ השאירו אחריהם יומנים וספרי זיכרונות יש לנו אפשרות להעמיק את הראייה אל תוך מחשבותיהם ומניעיהם של פעילי המפלגה, אשר הגיעו מרקעים שונים.

הנתיב שהוביל את אנשי השומר הצעיר להחלטה להצטרף למפלגה היה כמובן שונה מאדם לאדם, אך המאפיינים היו זהים. חנוך בז'וזה למשל, שהיה למנהיג הסקציה היהודית, הגיע לארץ מוורשה ב־1928 בגרעין של השומר הצעיר, והתמקם בקיבוץ עין שמר.⁷⁰ הוא חלה בדלקת התוספתן, נסע לירושלים לשם ניתוח, ולאחר מכן נשאר בעיר. בז'וזה עבד כשומר לילה בכניין, וקיבץ סביבו את נדכאי העיר וחלכאיה. שהותו עם הקבצנים גרמה לו לחשוב על הוויי החיים בקיבוץ ועל חוסר יכולתם של חבריו לתפוס את רמת החיים הנמוכה שהוא נתקל בה בעיר בתקופה זו. הוא כתב על כך: 'שוב לא אוכל להיות בקיבוץ כמו שהייתי [...] ושוב לא תהיה לי ארץ ישראל אחידה ובלתי נחלקת שהית לי בראשית היותי בקיבוץ'.⁷¹ בז'וזה מצא לדבריו במחנה הקומוניסטי רגישות לסבל האנושי הבא ממחסור ולחרפה הבאה לאדם מאי־שוויון.⁷² הוא ביקש 'ללחום לשינוי כללי לא יהודי דווקא, אך שינוי שיכלול בתוכו את מיליוני היהודים,

67 דותן, אדומים, עמ' 201.

68 שם, עמ' 112.

69 לדברי דותן, היה מספר גדול – הרבה יותר לעומת תנועות ציוניות אחרות – של חברי השומר הצעיר אשר היו לקומוניסטים אנטי־ציונים, שם, עמ' 212–218.

70 חנוך בז'וזה, דרכים ראשונות, עם עובד, תל אביב 1962 (להלן: בז'וזה, דרכים).

71 שם, עמ' 34.

72 שם, עמ' 20–24.

שינוי החברה ויחסי החברה'.⁷³ הוא הושפע מספרו של קולטון ומפעילותה של ברית שלום, וחיפש דרך אחרת להגדרתו כיהודי בארץ ישראל. רות לוביץ, פעילה נוספת שהשאירה תיעוד של זיכרונותיה, הייתה חברת קיבוץ פעלתנית.⁷⁴ היא סיפרה על שבידת פועלים ערבים בבנימינה. הפועלים הערבים ביקשו מחברי הקיבוצים שעברו אתם אצל פרדסנים יהודים להצטרף לשבידתה. מהנהגת השומר הצעיר נשלח מדריך שהורה להראות סולידריות עם הפועלים הערבים בעת השבידתה, אך לאחריה לפעול להגדלת מספר הפועלים היהודים ולצמצום מספר הערבים.⁷⁵ זה היה הסדק הראשון של לוביץ. הקשר שחשה כלפי הפרדסנים של בנימינה היה חלש הרבה יותר מזה שחשה כלפי פועליהם הערבים.

בו'זה תמצת את היחסים בין אלה שנותרו בקיבוץ לאלה שנטשו לטובת הקומוניזם: הקומוניסטים ראו בקיבוץ מחנה שהכזיב, שהעלה אותם לעולם המחשבה והתנכר להם בשעה שרצו להמשיך לחשוב, אנשי הקיבוץ לעומת זאת ראו בקומוניסטים אחים שנטשו אותם בעת צרה.⁷⁶ גם לוביץ חשה כך כאשר החליטה לעזוב את קיבוצה.⁷⁷ למרות דמיון אידאולוגי מסוים בין הפק"פ לשומר הצעיר, הייתה עוינות גדולה בין שתי הקבוצות. ההזדהות של השומר הצעיר עם הציונות הייתה בעיני פק"פ בגידה בסוציאליזם.⁷⁸ מנגד, היציאה מתחום הציונות הסוציאליסטית לתחום הקומוניזם היה בעיני מנהיגי השומר הצעיר לא החלפת אידאולוגיה אלא כסטייה מוחלטת.⁷⁹

כמה מפעילי המפלגה הגיעו ממשפחות מהמעמד הבינוני והנמוך שהתיישבו בערים. משפחתה של לאה טרכטמן-פלחן הגיעה ב-1922 מאוקראינה לתל אביב. לאה עצמה הייתה בת שמונה בעת שמשפחתה הגיעה לארץ ישראל. היא למדה בבית הספר לבנות בנווה צדק, וסיימה את הלימודים בו ב-1928. לאה הצטרפה בעת לימודיה לגרעין נוער שהפעיל מדריך כריזמטי אשר השתייך בחשאי לפק"פ. באמצעות גרעין זה היא גויסה לברית הנוער הקומוניסטי –

73 שם, עמ' 29.

74 לוביץ נולדה בוורשה, הגיעה לארץ ב-1929 והייתה חברה בקיבוץ משמר העמק. היא הצטרפה למפלגה ב-1931, בחרתי לחיות, עמ' 431.

75 שם, עמ' 24.

76 שם, עמ' 42.

77 שם, עמ' 58.

78 ישראל, מ'פ"ס, עמ' 92-93.

79 שפירא, ההליכה, עמ' 210.

תנועת הנוער של פק"פ.⁸⁰ חברתה של לאה, שמחה צברי, הייתה ילידת הארץ. היא הייתה הצעירה בארבע בנותיו של פועל קשה יום שעלה מתימן. שמחה גדלה בנווה צדק בעוני מרוד, והצטרפה בילדותה לפעילות מחתרית. בגיל 21 כבר התמנתה לפק"פ, והייתה בת זוגו של המזכ"ל הערבי רדואן אל-חילו.⁸¹ להבדיל מב'זווה ומלוביץ, ובמידה מסוימת אף מחברתה לקבוצה לאה טרכטמן, לא הייתה צריכה צברי להתוודע אל קיומו של עוני, היא חיה אותו מלידתה. היא באה ממשפחה תימנית שהיגרה לארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה. אביה ואמה היטלטלו עם ששת ילדיהם לפתח תקווה, ומשם למושב כינרת. שם נפטרה אמה, ולאחר מכן עבר אביה עם ששת הילדים לתל אביב. עד כיתה ה' היו שמחה צברי ולאה טרכטמן חניכות בתנועת הצופים. טרכטמן-פלחן וצברי הצטרפו לגדוד 'עמל' שייסד מדריך אשר הוצא מהצופים 'עקב דעותיו השמאלניות'. גדוד זה נוסד ב-1925 כדי לגייס חניכים מתנועות הנוער השונות. פעילויותיו כללו מועדון ויכוחים, עיון ברומנים רוסיים נודעים וגם משפטים ציבוריים. כדי להלהיב את הילדים ולכוונם לפעילות הפוליטית הרצויה הטילו עליהם מדי פעם משימות.⁸²

ההצטרפות בפועל למפלגה הקומוניסטית נעשתה בחשאי. משמעותה הייתה ניתוק מוחלט מהחיים הקודמים ומעבר לניהול חיים כפולים, ולפעמים אף משולשים. לוביץ למשל קיבלה הוראות התנהגות ברורות: 'לעולם לא יהיו אצלך שום רשימות, שום כתובת. גם לא בבית. אם עוצרת אותך המשטרה, אסור למכור כתובת כלשהיא לא שלך ולא של מכרים. בשום אופן [...] אינך מכירה אף-אחד'.⁸³ חיי המפלגה התנהלו במחתרת. פגישות של תאים או הרצאות מפי בכירי המפלגה התקיימו מחוץ לעיר באמצע הלילה. המידע היה מסווג וממודר, ואת מקום הימצאו של המזכ"ל ידעו מעטים בלבד. הקשר במפלגה התבסס על חברים, צעירים וצעירות, שהיו כשרים בתכלית, לא רק בנוגע לאותו מדור במשטרה החשאית שהיה מופקד על ציד קומוניסטים, אלא גם בעיני הציבור.⁸⁴ לוביץ עברה בעבודות מזדמנות בדרך כלל כמטפלת. היא השתדלה לא לחשוף את זהותה כקומוניסטית, וכאשר התגלתה נהגה לסיים בחפזה את ההתקשרות עם מעסיקה לפני שתזוהה גם על ידי נציגי ההסתדרות. את

80 לאה טרכטמן-פלחן, מתל-אביב הקטנה למוסקבה – זכרונות ילדות, ספר, תל אביב 1989 (להלן: טרכטמן-פלחן: מתל-אביב הקטנה).

81 קרפל, 'במוסקבה קראו לה יאמינה'.

82 טרכטמן-פלחן, מתל-אביב הקטנה, עמ' 52-53.

83 לוביץ, בחרתי לחיות, עמ' 62.

84 יוסף ברגר-ברזלי, הטרגדיה, עמ' 95.

משכורתה היא נהגה להעביר לחברים אחרים שהיו מחוסרי עבודה. רבים מאוד מחברי פק"פ היו עירוניים, פועלים ובעיקר מובטלים, הם הוצאו מסידורי העבודה ומעסיקים נמנעו ככוונה מלהעסיקם לאחר שהתבררה זהותם כקומוניסטים.⁸⁵ המציאות של העיר, שהיה צריך להסתדר בה בכוחות עצמים ללא תמיכה של מסגרת כלשהי, הייתה שינוי לרעה עבור אלה שהתנתקו מקיבוצם. אנשי הפק"פ ביקשו להשאיר כל הזמן פעילים שיהיו חלק מההסתדרות, ומנגד – אנשי ההסתדרות היו מודעים לניסיונות אלה והגיבו בעוינות רבה לכל מי שנחשד כקומוניסט.⁸⁶ עם זאת, העבודה בעיר אפשרה לאותם חברי קיבוץ לשעבר אשר התרגלו לחיי הסתגרות בתוך הקולקטיב ההומוגני שהם באו ממנו להכיר מרחב חדש רב-גוני.⁸⁷ תפיסת הזהות של הפעילים הקומוניסטים נגזרה משהותם בעיר, ממלחמתם היום-יומית על סידור עבודה. מהיותם תלויים כל הזמן במוסדות היישוב כלומר במפא"י. לעומתם, אנשי הקיבוץ (שהיו גם הם תלויים במוסדות היישוב) עסקו בהגשמה דרך התיישבות. במימוש האתוס הציוני, ולפי ראות עיניהם – גם האתוס הסוציאליסטי. החיים העירוניים והקיבוציים עזרו לעצב שתי תפיסות אלו, שבמבט ראשון נראות דומות מאוד, אך למעשה שונות בתכלית.

אחד הדברים שהניע את פעילי פק"פ היה התלהבות מהשתתפות במעשה שהיה בעיניהם מהפכני ומחתרתי. בעיני לוביץ, ההחזקה בכרוזים של המפלגה הייתה מרגשת ביותר. פיזור אותם כרוזים היה אחת הפעילויות העיקריות של רוב חברי המפלגה, רבים מהם ראו בפעולה זו את המעשה החשוב ביותר של חברותם. פיזור הכרוזים גם עורר לעתים מהומות במקום שהתגלו בו, לרוב כשפוזרו בקיבוצים.⁸⁸ שתי הפעולות העיקריות הנוספות שהשתתפו בהן חברי פק"פ היה השתתפות בהפגנות וניסיון לארגון שביתות. ההפגנות שימשו מרחב שיהודים וערבים יכלו להיפגש בו ולהביע הזדהות.⁸⁹ דרך אירועי ההפגנות יכלה גם פק"פ לטעון כי כך היא מקדמת את סדר יומם של הפועלים. הפגנות הקומוניסטים נוהלו כמבצע צבאי למחצה, לפני הפגנה היו המשתתפים מתחלקים לקבוצות ויושבים ומחכים בדירות במקומות שונים בעיר. גם האנשים שעמדו בראש הקבוצות לא ידעו את המקום שהמפגינים יוצאים ממנו

85 לוביץ, בחרתי לחיות, עמ' 75; שפירא, ההליכה, עמ' 234.

86 לוביץ, בחרתי לחיות, עמ' 75-77.

87 בז'ודה, דרכים, עמ' 30-31.

88 שם, עמ' 50-51.

89 לוביץ, בחרתי לחיות, עמ' 115-116.

או את שעת פעילותם. אנשי הקשר היו מגיעים רבע שעה קודם לכן ומודיעים להם מטעם מזכיר המפלגה היכן ובאיזו שעה צריך להתחיל לצעוד.⁹⁰ להיות במחתרת הקומוניסטית בימים ההם פירושו היה לסבול מרדיפות מצד השלטון הבריטי ומצד המשטרה. הנוך בז'וזה סיפר על קומוניסט בשם חיים: 'לכל חג ומועד בא קצין ואוסר את חיים, לאחד במאי, לחג המהפכה הרוסית וגם לנבי מוסא, שאז היו ערביי טול-כרם עורכים הפגנה בשער שכס שבירושלים'. על קומוניסט אחר, שהיה ידוע משום מה בכינוי 'הרבי משכונת בורוכוב', סיפר בז'וזה שילדיו הותקפו בתוך היישוב מכיוון ששכניו טענו 'לכאלה אין מקום בתוכנו'.⁹¹ כאשר התגלה שלא טרכטמן קומוניסטית החלו להתנכל לה בבית הספר. ההנהלה דאגה שלא יחתמו לה או לשמחה צברי על תעודת הסיום של בית הספר, וכך נמנעה ממנה קבלה לסמינר לוינסקי להכשרת מורים.⁹² לוביץ נאלצה להחליף מגוון של עבודות מזדמנות מחשש שמא תיחשף כקומוניסטית. היא מספרת כיצד השתתפה באספת הסתדרות שהתפתחה לתגרה רבת-משתתפים כאשר התגלו באלם פעילי פק"פ. המשטרה הבריטית פיזרה את הקטטה, והפעילים הקומוניסטים היו צריכים לברוח לפני שייתפסו על ידי המשטרה.⁹³ סיפור זה מתמצת את תבנית חייהם של הקומוניסטים; שנואים הן על ידי היישוב והן על ידי הממשלה הבריטית וחשופים תדיר לאיום המעצר המאסר והגירוש. חקירות המשטרה כללו עינויים גופניים, והמאסר כלל עבודה פיזית בתנאים קשים ביותר.⁹⁴ דרך אחת להתחמק מסכנת הגירוש שהייתה הגדולה ביותר (בייחוד בשנות השלושים, כאשר משמעות גירוש חזרה לאירופה הייתה סכנת מוות), היה להתחתן פיקטיבית. חתונה שכזו יכלה להציל מגירוש, אך לא ממאסר. לאה טרכטמן-פלחן הספיקה להיעצר שלוש פעמים לפני שגורשה ב-1931 לברית המועצות (והיא רק בעשור השני לחייה. שמחה צברי נעצרה לראשונה בשנת 1929, כשהייתה בת 16, וישבה בכלא בחיפה. בהיותה בת עשרים, זמן קצר לאחר שובה ממוסקבה, נעצרה בשנית לחמישה חודשים. כעבור שנה – ב-1934 – שוב נעצרה וישבה בכלא תשעה חודשים, באוקטובר

90 טרכטמן-פלחן, מתל-אביב הקטנה, עמ' 68.

91 בז'וזה, דרכים, עמ' 62-64.

92 טרכטמן-פלחן, מתל-אביב הקטנה, עמ' 59-62.

93 לוביץ, בחרתי לחיות, עמ' 88-89.

94 תיאור של יום עבודה במחנה עתלית ראו: דותן, אדומים, עמ' 115; זהבי, ביחד ולחוד, עמ' 218, 334. על המדיניות הקשוחה שניהלה הבולשת הבריטית נגד הקומוניסטים ראו: יעקב מרקוביץקי, 'המרדף אחר ה"אחים האדומים": הבולשת הבריטית והפק"פ (1921-1933)', עיונים בתקומת ישראל, 12 (2002), עמ' 289-303.

1938 נתפסה שוב והוחזקה בבית הכלא לנשים שבבית לחם עד שברחה משם במאסר 1941.⁹⁵

המאסר סיפק לחברי המפלגה אפשרות לפגוש ישירות אסירים ערבים רבים, ובכך לקדם את מטרתם להגיע לתודעת הציבור הערבי. מלבד זה, דרך השהות בכלא הייתה המחשה עבור כל פעיל פק"פ שהוא מקריב את הקרבן העליון עבור אותה מטרה אשר הוא התחייב אליה. השהות בכלא שימשה תלמיד לכך. לוביץ תיארה חוויה זו כך: 'כקומוניסטים מטרתנו היא חברה אנושית יפה ואדם יפה [...] כאן בכלא אנו לומדים עזרה הדדית, משמעות קולקטיבית וידידות אמת'.⁹⁶

אפשר לראות כי אנשי הפק"פ היו קבוצה הטרוגנית יחסית בתוך חברה שנחשבה הומוגנית מאוד (היישוב היהודי). הם באו מרקעים שונים וממעמדות שונים. לרובם הייתה זיקה לתרבות מערבית, גם אם לא באו ממוצא אירופי. הם ניחנו בחוש צדק מפותח, ביכולת ניתוח אינטלקטואלית, וסביר להניח שגם בנטייה להיסחפות אחר הרפתקות וריגושים. כמה מהם ביקשו כנראה להשקיע את מצפונם שהתעורר לאחר הסתירות שראו במציאות אשר סבבה אותם כאשר אידאולוגיה שהתיימרה לקדם סוציאליזם התגלתה כלאומיות. פעילים אלה שללו פחות את הציונות וביקשו יותר לקדם חזון קיום דו-לאומי. מתוך הארבעה שהוזכרו הייתה טרכטמן-פלחן היחידה שהתנערה מעברה כקומוניסטית לחלוטין. בזיכרונותיה היא כתבה:

כשהכרתי את שיטות הפעולה של המפלגה [...] התערערה גם ההכרה. איזה תועלת מביאה כת שמתאספת באיזה ואדי מחוץ לעיר לאספות והרצאות, או לומדת בתאים קטנים את המרכסיזם, מנותקת מהפועלים ושנואה עליהם? זה היה חוג קטן של מאמינים. והלא בנפשי הייתי ציונית.⁹⁷

טרכטמן תיעבה את פעילותה כקומוניסטית, את האילוץ בחשאיות בזהות הכפולה שנכפתה עליה (לטענתה), והיא לא מצאה שום דבר בחיובי בפעילות המפלגה. גירושה לברית המועצות ב-1931 כחברה במפלגה העצים תחושה זו שבאה לידי ביטוי בספרה מ-1985. חברתה הקרובה שמחה צברי נותרה מחויבת לרעיון הקומוניסטי עד מותה. המעשה אשר סימל יותר מכול את מחויבותה

95 קרפל, 'במוסקבה קראו לה יאמינה'; ראו גם דו"ח של הש"י על צברי ובו תיאור בריחתה, את"ה 112/1307א'.

96 לוביץ, בחרתי לחיות, עמ' 157.

97 טרכטמן-פלחן, מתל-אביב הקטנה, עמ' 57.

היה קשריה הרומנטיים עם רדואן אל-חילו, מזכ"ל המפלגה. המזרחן אלי רכס טוען כי היה זה רומן אידאולוגי: 'הם היו החלוצים שסיפקו את הדגם של התחברות פיזית ורעיונית לכל הזוגות המעורבים של יהודיות וערבים במפלגה הקומוניסטית. צברי טבעה את החותם'⁹⁸.

חוץ משמחה צברי, היה עוד יהודי אחד בוועד המרכזי – מאיר סלונים. הקומוניסטן העריך אותו כאדם משכיל שידע כמה שפות וגם כאיש מפלגה אמין שלא חשוד בסטיות. בדו"ח עליו צוין כי בתקופת המאבק נגד ההנהגה האופורטוניסטית (הכוונה לעימות ולפילוג בין הסקציה היהודית לוועד המרכזי של הפק"פ) צידד סלונים בהנהגה הערבית והיה פעיל במאבק למען ביסוסה.⁹⁹ אבנר בן זקן רואה במינויים של צברי וסלונים לחברים בוועד המרכזי לאחר 1935 הוכחה שהקומוניסטן האמין כי ההבדלים בין היהודים לערבים קשורים למוצא תרבותי ולא לאומי וכי יהודים ממוצא תרבותי משותף לזה של הערבים יוכלו להביא להפיכת המפלגה לכוח מגייס המונים. השתלטותם של רדואן אל-חילו, שמחה צברי ומאיר סלונים הייתה ניסיון למנוע מהמפלגה חיסול ופילוג. השילוב של ערבי ושני יהודים מקומיים (שנולדו בארץ) היה אמור לפתור את הבעיות של החדירה לרחוב המערבי בלי לאבד את התמיכה של הרחוב היהודי.¹⁰⁰

מלבד זה, צברי וסלונים מסמלים את הדוגמה לקו הקיצוני ביותר שנקטו חברים יהודים במפלגה. שניהם באו מרקע סוציו-אקונומי נמוך, שניהם היו בני היישוב הישן והתחנכו במוסקבה. במידה מסוימת אפשר לראות בהם נציגים של מעמד אשר במידה מסוימת דוכא תרבותית על ידי האליטה של יוצאי העלייה השנייה והשלישית. להבדיל מן הפעילים היהודים שכווננו את קבוצת ה'אמת' וביקשו להביא לשינוי בתוך היישוב, ביקשו צברי וסלונים לחולל הפיכה של ממש, גם במחיר של הרס מוסדות היישוב. השתתפותה של צברי בפעילות

98 קרפל, 'במוסקבה קראו לה יאמינה'.

99 על סלונים לא ידוע הרבה, מלבד שנולד בחברון ב-1910 ועבד כפועל בניין, כסבל ושוליה בבית חרושת. הוא הצטרף למפלגה ב-1927 בהיותו נער, וב-1930, בצאתו מהכלא, שלחה אותו פק"פ ללימודים בברית המועצות. בשנים 1930-1933 למד במוסקבה וצוין לטובה על תקופת הלימודים והעבודה המעשית. ביוני 1933 הוא שב לארץ וצורף למזכירות הוועד המרכזי של פק"פ; הנתונים האישיים של שמחה צברי ומאיר סלונים בפרוטוקול שנשלח מהקומוניסטן ב-22.12.1942 (מכתב מהחבר פלישבסקי לג' דימיטרוב). העיתון דבר מזכיר חברה אחרת למשפחת סלונים מחברון שהייתה חברה במפלגה, אך אינו מציין מה הקשר בינם. מובא בתוך: זהבי, ביחד ולחוד, עמ' 411-413.

100 בן-זקן, קומוניזם, עמ' 123-122.

אלימה כמו השלכת פצצות, קשריה הרומנטיים עם רדואן אל-חילו וחינוכה במוסקבה יצרו את האב-טיפוס לאותו 'יהודי חדש' שנולד במזרח ומבקש לגאול את עצמו מעמו.

סיכום

קשה להגדיר את המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית לפי קריטריון אחד ברור. קשה עוד יותר מכך לנסות לקבוע את דרך עיצוב זהותם של החברים היהודים במפלגה זו. בין השנים 1929 ל-1939 עברו פעילי הפק"פ היהודים טלטלה גדולה. המפלגה הייתה ליהודית-ערבית, והושפעה הן מתהליכי הלאומנות והמודרניזציה שחלו בציבור הפלסטיני והן מהתפתחות היישוב היהודי. אותה מפלגה אשר הוקיעה את הציונות נאלצה להתמודד עם התחזקות היישוב מצד אחד ועם העובדה אשר הסתמנה באותם ימים – שבאירופה הלך ועורער מקומם של היהודים – מצד אחר. כישלון תכנית בירוביג'אן הוכיח שהפק"פ אינה מסוגלת להציע פתרון חלופי מוצלח לאג'נדה הטריטוריאלית. התגברות האלימות בין 1929 ל-1936 הביאה לקיטוב ולבסוף לפילוג יהודי-ערבי בתוך המפלגה. בשנים ההן התעצבו שתי תפיסות יסוד מקבילות בתוך המפלגה אשר היו שונות לחלוטין. התפיסה ה'ממלכתית' של המפלגה – שבאה לידי ביטוי בפרסומי הוועד המרכזי, ולתקופה מסוימת בקול העם – הייתה אנטי-ציונית מובהקת. מאמצע שנות השלושים היה הוועד המרכזי מעוזם של פעילים ערבים אשר התחנכו במוסקבה ואשר הפנו את פני מפלגתם כלפי הצטרפות עתידית לקואליציה ערבית שתקום לאחר ניצחון הערבים על היהודים.

העמדה השנייה שייצגו קבוצת ה'אמת' ועוד כמה קבוצות אופוזיציה לוועד המרכזי הייתה ניסיונם של חברים יהודים במפלגה למצוא פתרון ל'צרת היהדות', אך לא לשלול את זכות היהודים ליישוב בארץ ישראל. כמה מהם היו יוצאי השומר הצעיר, חדורי אידאולוגיה של שוויון וצדק סוציאלי. כמה מהם היו פועלים יהודים אשר התחרו על מקומם בשוק העבודה הקשוח ללא ייצוג של ההסתדרות. כמעט כולם באו מאותו מכנה משותף תרבותי, הם ביקשו לכונן קהילה דו-לאומית שוויונית ושללו את הבורגנות הערבית באותה מידה שהם שללו את הציונות כפתרון לאומני. המרד הערבי שהחל ב-1936 אילץ את שני הצדדים במפלגה להתמודד עם שאלת הזהות הלאומית שלהם.

השיח הקומוניסטי של פעילי הפק"פ, ולאחר מכן של מק"י, דעך עם השנים כמו שדעך בכל העולם, אך עמדותיה של המפלגה כלפי עובדות מסוימות

שביקשה הציונות לטשטש צפו ועלו שנים רבות לאחר שהפסיקה המפלגה לתפקד. הקומוניסטים הציבו מעין מראה אל מול פני ההנהגה הציונית, והציגו סתירות מהותיות בטענות יסוד של הציונות. בין שלל התיאורים הדרמטיים והציוריים הבחינו פעילי פק"פ כי התהליך שמתרחש בעקבות קניית הקרקעות ועזיבת הכפריים את אדמותיהם הוא תהליך מורכב וקשור לשינויים הדמוגרפיים שהתחוללו בערים בארץ. הם ציינו כי 'כיבוש הקרקע' העברי משמעו נישול של כפריים; כי 'העבודה העברית' מביאה ליצירת שוק מפולח וההסתדרות היא הרבה יותר מגוף סוציאליסטי המגן על העובדים אלא גוף לאומי שפועל בשיתוף בעלי ההון הפרטי. יותר מכול הם הציבועו על ממד קולוניאליסטי שקיים בציונות אשר מקבלת תמיכה ממעצמה אימפריאליסטית. השימוש במונחים כמו 'גאולת קרקע', 'כיבוש העבודה' 'עלייה' ו'חלוציות' הוחלף לשיח אחר של 'נישול', 'הדרת פועלים' ו'שוכיניזם עברי'. הם הצליחו ליצור אופוזיציה רעיונית אשר נעה בתווך בין אנטי-ציונות (שלילת היישוב היהודי כולו) ל-ציונות (הכרה בזכות היהודים בארץ ישראל להגדרה עצמית בתוך מסגרת לאומית ערבית).

שגיאתם הגדולה של הקומוניסטים הייתה שלא העריכו נכונה את כוחו של היישוב. התפיסה ה'מדעית' שהנחתה את י"ץ קולטון שאבה מהשיח המרקסיסטי של זמנו, אך בדיעבד הייתה שגויה. קולטון גם ייחס ליישוב שאיפות דמוניות (ודמוניות) מופרכות (השתלטות על כלכלת המדינות של המזרח התיכון, שעבוד מוחלט של האוכלוסייה הכפרית בפלסטין). מאלפת העובדה שקולטון דיבר על דרכים תועלתניות (לפי השקפתו) לבעיות העיקריות שהטרידו את יהודי התקופה, כלומר הגדרתם הלאומית ופתרון טריטוריאלי. זו הוכחה כי הוא הרגיש צורך למצוא פתרון לאותה קבוצה אשר הרגיש בכל זאת משויך אליה. ציפיתם של הקומוניסטים למהפכת מעמדות ולהתמוטטות היישוב, אשר לא התממשה מעולם, וכן החזון שפועלים ערבים ויהודים ישלבו ידיים במאבק על מעמדי לא היו חלומות בעלמא. שנות השלושים של המאה העשרים היו עידן הרעיונות הגדול. הסוציאליזם ומאבק המעמדות היו שני רעיונות אשר נראו בני ביצוע. אפשר להבין מדוע גם בארץ ישראל הדו-לאומית הם זכו לתמיכה. הזהות שביקשו ליצור הייתה זהות של מרחב מדומיין יהודי-ערבי, אבל עם מערכת סמלים וריטואלים אירופיים, הם ציפו שהחברה הערבית תעבור תהליך של חילון, קולקטיביזציה ומודרניות. במרחב התרבותי-חברתי של זמן המנדט לא היה סוכן אחד מוגדר. אמנם ליישוב היהודי היו מסגרות יציבות של תפקידים הגדרות וסמכויות, אך כולן היו וולונטריות, במרחב שכזה יכלו הקומוניסטים לייצר זהות חברתית משל עצמם, אשר שמרה על גרעין קבוע של

חברים. הפעילים של הפק"פ מצאו את עצמם שבויים בעולם מושגיהם, אשר לא תאם את המציאות המתהווה סביבם. התפקיד שביקשו לבצע היה של מושיעים ושל קדושים חילונים מעונים כאלה אשר מקדשים את היותם נרדפים ומעונים למען החברה שהם מגסים להציל. דרך הזהות של היהודי הקומוניסט הם ביקשו למצוא פתרון לבעיה שהייתה – ועדיין היא – סבוכה ומורכבת. קשה לקבוע את האופי של הפעילים, הם באו מרקעים וממקומות שונים. כמה מהם חזרו לחיק היישוב, כמה מהם הוציאו את עצמם לחלוטין, אך דומה כי כולם ניחנו בחוש צדק מפותח ובנטייה להרפתקנות ולמאבק. סיכום של תכונות אלו אפשר למצוא בדבריה של מרים גבע, חברתה של שמחה צברי, אשר גורשה מהמפלגה ב־1941 מכיוון שלא ראתה בעצמה קומוניסטית עוד. היא סיפרה שצברי:

הייתה נחושה והאמינה בכל לבה ברעיון, גם כשהיא הייתה בצד זה של המפה או בצד האחר, האמונה להטת בה תמיד. כל חייה היא חיפשה מסגרת שבה תוכל לתרום למקופחים. אז אם מסגרת אחת התפרקה היא מצאה אחרת, והיא הקריבה את חייה למען האידיאל הזה. היא באמת רצתה רק לשרת את המקופחים, ופעם היא אמרה לי שאם לא ירצו לקבל אותה בתנועה פוליטית כלשהי, היא מוכנה אפילו לרחוץ להם את הרצפות.¹⁰¹

101 קרפל, 'במוסקבה קראו לה יאמינה'.